



Nationaal Instituut voor Budgetvoorlichting

Nibud-leerdoelen voor kinderen en jongeren

Herziene uitgave 2023

Annette Groen, Marion Weijers, Nouschka Veerman

Nibud-leerdoelen voor kinderen en jongeren

Herziene uitgave 2023

Auteurs

Annette Groen

Marion Weijers

Nouschka Veerman

Herziene uitgave oktober 2023

Een uitgave van:

Nationaal Instituut voor Budgetvoorlichting (Nibud)

Postbus 19250

3501 DG Utrecht

Dit document is met zorg samengesteld. Het Nibud aanvaardt geen aansprakelijkheid voor schade die voortvloeit uit eventuele onvolledigheden en/of onjuistheden.

© 2023 Nibud

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden gereproduceerd door middel van druk, fotokopie of op enig andere wijze zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van het Nibud.

Inhoud

1.	Inleiding	3
1.1	Doel en doelgroep	5
1.2	Aansluiting bij het onderwijs	5
1.3	PISA	8
1.4	Verantwoording	9
1.5	Leeswijzer.....	9
2.	Leerdoelen voor omgaan met geld	10
2.1	Leerdoelen per leeftijd	11
2.2	Leerdoelen per competentie	12
3.	Leerdoelen voor 6 t/m 8 jaar (middenbouw primair onderwijs)	14
4.	Leerdoelen voor 9 t/m 11 jaar (bovenbouw primair onderwijs)	16
5.	Leerdoelen voor 12 t/m 14 jaar (onderbouw voortgezet onderwijs)	18
6.	Leerdoelen voor 15 t/m 17 jaar (bovenbouw voortgezet onderwijs)	21

Bijlage 1 | Literatuur 25

Bijlage 2 | Achtergrond Pisa 27

Bijlage 3 | Algemene ontwikkelingen van het kind 29

1. Inleiding

Vorbereiden op een zelfstandig leven

We voeden kinderen op, thuis en op school, omdat we willen dat ze later zelfstandig kunnen functioneren in de maatschappij. In de opvoeding besteden we aandacht aan normen, waarden, kennis en vaardigheden want die dragen bij aan een brede persoonlijke en sociale ontwikkeling.

Leren omgaan met geld is belangrijk

Kinderen leren omgaan met geld is een belangrijk onderdeel van de voorbereiding op een zelfstandige toekomst. Vrijwel elke beslissing heeft in meer of mindere mate een financiële component, of het nu om langetermijnbeslissingen gaat, zoals het kopen van een huis, of kortetermijnbeslissingen, bijvoorbeeld het kopen van een verjaardagscadeautje of het boeken van een vakantie.

Hoe ouder kinderen worden, hoe meer financiële verantwoordelijkheden ze krijgen en hoe meer beslissingen ze dus zelf moeten nemen. Als we starten met hen op jonge leeftijd leren omgaan met geld, bereiden we ze stap voor stap voor op een toekomst met eigen financiële verantwoordelijkheden en beslisvaardigheden.

Uit onderzoek weten we dat financiële opvoeding een belangrijke voorwaarde is bij het voorkomen van schulden (Westhof & de Ruig, 2015). Daarnaast blijkt dat volwassenen die als kind niet van hun ouders geleerd hebben om goed met geld om te gaan, twee keer zo vaak betalingsachterstanden hebben (Van der Schors & Stierman, 2016).

Overgang naar zelfstandigheid

Elke jongere zou de stap naar financiële zelfstandigheid zonder problemen moeten kunnen maken. Toch blijkt het een lastige. Vanaf hun 18^e verjaardag kunnen jongvolwassenen (18-27 jaar) onafhankelijk van hun ouders of verzorgers abonnementen en contracten afsluiten, geld lenen, studiefinanciering regelen en toeslagen aanvragen. Van de ene op de andere dag hebben alleen zichzelf nog toegang tot hun bank- en spaarrekeningen en kunnen ze dankzij de mogelijkheid om rood te staan en creditcards aan te schaffen, over meer geld beschikken dan ze daadwerkelijk hebben. We zien dat veel jongeren op hun 18^e nog niet financieel redzaam zijn, terwijl ze voor de wet wel financieel zelfstandig zijn. Vanaf die leeftijd nemen schulden toe. Het aantal jongeren onder 24 jaar met schulden is in de afgelopen 5 jaar met 70 procent toegenomen (BKR Schulden Monitor 2019). Ook blijkt uit ons onderzoek *Betalingsproblemen en rondkomen 2022* dat 49 procent van de jongvolwassenen (18-27 jaar) moeite heeft met rondkomen en dat zij in de afgelopen 12 maanden meer dan gemiddeld te maken hebben gehad met betalingsproblemen; 70 procent versus 42 procent gemiddeld.

Niet iedere jongere (12-18 jaar) krijgt omgaan met geld vanzelfsprekend mee, hulp is niet altijd dichtbij en informatie over geldzaken is voor sommige jongeren lastig te begrijpen. Dat maakt ze kwetsbaar. Ook hebben jongeren en jongvolwassenen vaker wisselende inkomsten en minder vaak een vast contract. Jongeren en jongvolwassenen zijn gevoeliger voor verleidingen. Op social media is bijvoorbeeld veel positieve aandacht voor 'snel geld maken' met cryptomunten. Jongeren stappen vaker dan eerst in deze vorm van investeren, zonder voldoende kennis van zaken.

Geldstress

Als jongeren te weinig geld hebben om rond te komen, heeft dit grote invloed op hun leven en kan dit leiden tot financiële problemen en geldstress. Uit onderzoek blijkt bijvoorbeeld dat mensen met meer geldstress meer gevoelens van depressie en nervositeit ervaren, een lage zelfwaarde hebben én zich meer buitengesloten voelen door de maatschappij (Doolaard et al., 2021).

De maatschappij – veeleisend, vol verleidingen en digitaal

Diverse maatschappelijke ontwikkelingen maken het des te relevanter dat kinderen al op tijd leren met geld om te gaan:

Eigen verantwoordelijkheid

Zo is de eigen verantwoordelijkheid steeds meer bij individuen komen te liggen. Dat betekent bijvoorbeeld dat mensen zelf tegemoetkomingen en toeslagen moeten aanvragen als ze denken dat ze hier aanspraak op kunnen maken. We zien echter dat 1 op de 3 mbo-studenten geen zorgtoeslag heeft aangevraagd. En dat onder hbo- en wo-studenten het percentage dat zorgtoeslag heeft aangevraagd in 2021 is gedaald ten opzichte van 2017 van 87 naar 78 procent. Ook lopen studenten inkomsten mis door onwetendheid over de studiefinancieringsregels. Veel mbo-studenten op niveau 1 en 2 weten bijvoorbeeld niet dat de basisbeurs een gift is (Nibud, 2021).

Verleidingen

Daarnaast zijn verleidingen alleen maar toegenomen:

- Verruimde winkelopeningstijden en 24 uur per dag online shoppen bieden meer mogelijkheden om spullen te kopen.
- Het aantal manieren om te betalen is ook toegenomen. Veel jongeren hebben een eigen bankrekening en hebben altijd geld op zak omdat ze kunnen betalen met hun pinpas of met hun mobiele telefoon. Daarnaast is het eenvoudig om contactloos te betalen.
- Marketingtechnieken worden steeds vernuftiger, wat het herkennen van reclames en verleidingen lastiger maakt.
- In online games worden jongeren op allerlei manieren verleid om tegen betaling aanvullende, 'broodnodige' aankopen te doen.
- De peer pressure (groepsdruk) neemt toe. Dat betekent dat de druk groot is om in materieel bezit van populaire merken en goederen niet achter te blijven bij de omgeving.

Digitalisering

Verder digitaliseert de maatschappij, ook op financieel gebied. Rekeningen en rekeningoverzichten komen niet of nauwelijks meer per brievenpost. Mensen vinden hun financiële overzichten vaak alleen nog maar terug in digitale mijn-omgevingen. En de controle van het saldo gaat via een mobielbankierenapp of internetbankieren. In 5 jaar tijd is het percentage kinderen dat hun zakgeld digitaal krijgt, fors gestegen. Alleen van de 6- en 7-jarigen ontvangt nog ruim 70 procent contant zakgeld. Van de 8- en 9-jarigen krijgt nog maar de helft het zakgeld volledig contant - ruim een kwart minder dan in 2018. Dat blijkt uit het Kind en geld onderzoek 2023 (Groen, 2023).

Het is er, kortom, in de huidige maatschappij niet makkelijker op geworden om grip te houden op je geld. Meer dan ooit moeten mensen proactief aan de slag met overzicht houden over uitgaven. Financiële educatie versterkt de eigen verantwoordelijkheid, verhoogt de weerbaarheid tegen verleidingen en draagt bij aan financiële redzaamheid op volwassen leeftijd.

1.1 Doel en doelgroep

Dit document is bedoeld als leidraad. Ten eerste om te zien wat een kind of jongere op het gebied van geldzaken zou moeten kennen en kunnen. Ten tweede om te weten waarmee het kind of de jongere aan de slag zou moeten bij een bepaalde leeftijd.

Voor wie is dit document bedoeld?

- 1.** Ouders kunnen het als handvat gebruiken bij de (financiële) opvoeding van hun kind.
- 2.** Het onderwijs kan het inzetten wanneer aandacht wordt besteed aan financiële educatie.
- 3.** Voor maatschappelijke dienstverleners en andere professionals is het relevant om op de hoogte te zijn van de leerdoelen en competenties bij het contact met en de begeleiding van jongeren.
- 4.** De leerdoelen en competenties kunnen als basis dienen bij de ontwikkeling van educatief materiaal en financiële voorlichtingsprojecten voor jongeren en ouders.
- 5.** De overheid en maatschappelijke organisaties kunnen bij het ontwikkelen van voorlichting en producten rekening houden met de ontwikkeling van jongeren.

Wij verwerken de Nibud-leerdoelen in onze eigen materialen voor de doelgroep van 6 tot 18 jaar en bij de ontwikkeling van producten voor derden.

1.2 Aansluiting bij het onderwijs

Het Nibud is er voorstander van dat de verschillende aspecten van leren omgaan met geld een vast onderdeel binnen het onderwijscurriculum worden. Daarom hebben we gekeken bij welke kerndoelen en eindtermen van het (speciaal) primair en voortgezet onderwijs en het middelbaar beroepsonderwijs de leerdoelen aansluiten. Voor de invulling van het speciaal onderwijs hebben we aansluiting gevonden bij de kerndoelen die gelden voor leerlingen die, ondanks hun fysieke, sociaal-emotionele beperking of lichte leerproblemen, normaal kunnen leren en beschikken over basisvaardigheden ten aanzien van taal/rekenen en digitale geletterdheid. Leerlingen die meervoudig beperkt zijn en/of zeer moeilijk lerend zijn, worden niet meegenomen. Deze leerlingen hebben intensieve ondersteuning nodig en zullen door hun cognitieve beperking niet voldoen aan regulier gestelde eindniveaus. Daarom zijn voor het voortgezet speciaal onderwijs de kerndoelen voor het uitstroomprofiel vervolgonderwijs en arbeidsmarkt wel meegenomen, maar die voor het uitstroomprofiel dagbesteding niet. Deze laatste groep heeft behoefte aan andere, meer praktisch gerichte doelen en inhouden, intensieve ondersteuning en passende eisen ten aanzien van het leren.

In het onderwijsveld worden leerdoelen heel concreet en precies gedefinieerd in verband met centrale eindtoetsing. De leerdoelen die het Nibud heeft geformuleerd laten iets meer ruimte voor eigen invulling en interpretatie. Onderstaande kerndoelen en eindtermen hebben raakvlakken met de Nibud-leerdoelen.

Primair onderwijs

Kerdoelen rekenen/wiskunde

- KERENDOEL 29: De leerlingen leren handig optellen, aftrekken, vermenigvuldigen en delen.
- KERENDOEL 33: De leerlingen leren meten en leren te rekenen met eenheden en maten, zoals bij tijd, geld, lengte, omtrek, oppervlakte, inhoud, gewicht, snelheid en temperatuur.

Kerdoelen oriëntatie op jezelf en de wereld

- KERENDOEL 35: De leerlingen leren zich redzaam te gedragen in sociaal opzicht, als verkeersdeelnemer en als consument.

Voortgezet onderwijs

Onderbouw

Kerdoelen rekenen/wiskunde

- KERENDOEL 22: De leerling leert de structuur en de samenhang te doorzien van positieve en negatieve getallen, decimale getallen, breuken, procenten en verhoudingen, en leert ermee te werken in zinvolle en praktische situaties.
- KERENDOEL 23: De leerling leert exact en schattend rekenen en redeneren op basis van inzicht in nauwkeurigheid, orde van grootte en marges die in een gegeven situatie passend zijn.

Kerdoelen mens en maatschappij

- KERENDOEL 42: De leerling leert in eigen ervaringen en in de eigen omgeving effecten te herkennen van keuzes op het gebied van werk en zorg, wonen en recreëren, consumeren en budgetteren, verkeer en milieu.
- KERENDOEL 46: De leerling leert over de verdeling van welvaart en armoede over de wereld, hij leert de betekenis daarvan te zien voor de bevolking en het milieu, en relaties te leggen met het (eigen) leven in Nederland.

Bovenbouw

Eindtermen economie (bovenbouw vmbo)

- EC/K/4A: De kandidaat heeft inzicht in de theorie van het consumentengedrag zoals keuzes, behoeften, inkomen en dergelijke en in de functies van het geld zoals lenen en sparen en kan dit inzicht toepassen in een gegeven casus.
- EC/K/6: De kandidaat heeft inzicht in de sociale, economische en financiële functies van de overheid en kan dit inzicht toepassen in een gegeven casus.

Eindtermen Bedrijfseconomie, ondernemerschap en financiële zelfredzaamheid (bovenbouw havo/vwo)

(met ingang van 2018-2019, in plaats van M&O)

- Domein B, Van persoon naar rechtspersoon: De kandidaat kan vraagstukken met persoonlijke financiële consequenties herkennen en (financieel) onderbouwde keuzes maken.

Praktijkonderwijs

Streefdoelen rekenen/wiskunde

- STREEFDOEL 11. De leerling kan in voor hem betekenisvolle situaties positieve getallen optellen, aftrekken, vermenigvuldigen en delen.
- STREEFDOEL 13. De leerling kan inhoud geven aan rekenkundige en wiskundige begrippen zoals meer, minder.
- STREEFDOEL 14. De leerling kan eenvoudige bewerkingen uitvoeren met de gangbare maten voor lengte, breedte, omtrek, oppervlakte, inhoud, tijd en geld.

Streefdoelen loopbaan- en praktijkoriëntatie

- STREEFDOEL 26. De leerling kan veilig en zelfstandig handelen in praktische opdrachten op het terrein van wonen, werken en vrije tijdsbesteding.
- STREEFDOEL 31. De leerling ervaart in praktische opdrachten hoe hij kan zorgen voor zichzelf en de ander en ontwikkelt sociale vaardigheden en kan daarin eigen verantwoordelijkheid nemen.
- STREEFDOEL 32. De leerling kan een verband leggen tussen zijn eigen belangstelling en arbeid.

Mbo

Generieke kwalificatie-eisen loopbaan en burgerschap, Wet Educatie en Beroepsonderwijs (mbo)

- Domein Burgerschap, De economische dimensie: De bereidheid en het vermogen om op adequate en verantwoorde wijze als consument deel te nemen aan de maatschappij.

Primair speciaal onderwijs

Kerdoelen rekenen en wiskunde

- KERENDOEL 41: De leerlingen leren structuur en samenhang van aantallen, gehele getallen, kommagetallen, breuken, procenten en verhoudingen op hoofdlijnen te doorzien en er in praktische situaties mee te rekenen.
- KERENDOEL 48: De leerlingen leren meten en leren te rekenen met eenheden en maten, zoals bij tijd, geld, lengte, omtrek, oppervlakte, inhoud, gewicht, snelheid en temperatuur.

Kerdoelen oriëntatie op jezelf en de wereld

- KERNDOEL 50: De leerlingen leren zich redzaam te gedragen in sociaal opzicht, als verkeersdeelnemer en als consument.

Voortgezet speciaal onderwijs

Uitstroomprofiel vervolgonderwijs

Kerdoelen rekenen/wiskunde

- KERNDOEL 22: De leerling leert de structuur en de samenhang te doorzien van positieve en negatieve getallen, decimale getallen, breuken, procenten en verhoudingen, en leert ermee te werken in zinvolle en praktische situaties.
- KERNDOEL 23: De leerling leert exact en schattend rekenen en redeneren op basis van inzicht in nauwkeurigheid, orde van grootte en marges die in een gegeven situatie passend zijn.

Kerdoelen mens en maatschappij

- KERNDOEL 42: De leerling leert in eigen ervaringen en in de eigen omgeving effecten te herkennen van keuzes op het gebied van werk en zorg, wonen en recreëren, consumeren en budgetteren, verkeer en milieu.
- KERNDOEL 46: De leerling leert over de verdeling van welvaart en armoede over de wereld, hij leert de betekenis daarvan te zien voor de bevolking en het milieu, en relaties te leggen met het (eigen) leven in Nederland.

Uitstroomprofiel arbeidsmarktgericht

Kerdoelen rekenen/wiskunde

- KERNDOEL 24. Leerling leert omgaan met geld en betaalmiddelen.

Kerdoelen mens en maatschappij

- KERNDOEL 35. De leerling leert over de rol van de consument in de Nederlandse samenleving, leert als consument bewuste en kritische keuzes te maken en leert daarbij om te gaan met sociale druk.

1.3 PISA

Financieel bewustzijn en financiële geletterdheid zijn onderwerpen die internationaal hoog op de agenda staan. Vanuit de OECD (Organisation for European Co-operation and Development) -in het Nederlands ook wel de OESO (Organisatie voor Europese Samenwerking en Ontwikkeling) genoemd- is in 2015 een onderzoek uitgevoerd dat in het Programme for International Student Assessment (PISA) naast leesvaardigheid, wiskundige geletterdheid en natuurwetenschappelijke geletterdheid ook financiële geletterdheid meet. Onder financiële geletterdheid valt bij PISA niet alleen de kennis en het begrip van financiële concepten en vaardigheden, maar ook de motivatie en het vertrouwen in het toepassen van kennis. In het onderzoek toetst de OECD al deze aspecten, evenals het begrip om effectieve beslissingen te maken.

Onvoldoende financieel geletterd

Nederland heeft voor het eerst aan dit onderzoek (driejaarlijks) deelgenomen. Uit het onderzoek blijkt dat bijna een vijfde van de 15-jarige Nederlandse leerlingen onvoldoende financieel geletterd is. Dat wil zeggen dat zij op financieel gebied niet verder komen dan een factuur herkennen als factuur en het nemen van eenvoudige beslissingen tijdens het doen van aankopen (bijvoorbeeld door het vergelijken van de prijzen van dezelfde artikelen). Ze weten niet wat ze met phishingmails moeten doen en het lezen van een salarisstrook lukt ook niet.

Uit het PISA-onderzoek blijkt dat de leerlingen die onvoldoende tot slecht financieel geletterd zijn, vaker in een sociaal-economische achterstandssituatie verkeren. Ook praat deze groep minder vaak met hun ouders over geldzaken.

Aansluiting leerdoelen bij PISA-resultaten

Onze leerdoelen sluiten aan bij de kennis en vaardigheden die in het PISA-onderzoek worden gemeten.

De OECD onderscheidt bij financiële geletterdheid binnen het raamwerk van PISA vier onderwerpen:

1. geld en transacties;
2. plannen en beheren van transacties;
3. risico en beloning;
4. financieel landschap.

Deze onderwerpen komen terug in de leerdoelen. Naast bovenstaande inhoudelijke onderwerpen, wordt binnen PISA onderscheid gemaakt in cognitieve processen en de context waarin de financiële geletterdheid wordt geplaatst. Onze leerdoelen richten zich hoofdzakelijk op de kennis en de vaardigheden waarover kinderen en jongeren moeten beschikken. Hierbij sluiten onze leerdoelen aan bij de algemene ontwikkeling van het kind.

1.4 Verantwoording

De leerdoelen voor omgaan met geld zijn tot stand gekomen op basis van (internationale) literatuur over dit onderwerp en de onderzoeken die wij naar het financieel gedrag van kinderen en jongeren doen. Daarnaast zijn ze gebaseerd op de 40 jaar expertise die het Nibud heeft op dit terrein. De leerdoelen zijn getoetst bij docenten, psychologen en pedagogen. In 2023 zijn de leerdoelen geactualiseerd op basis van de meest recente literatuur en Nibud-onderzoeken onder jongeren.

1.5 Leeswijzer

Het document start met een beschrijving van het doel en de opzet van leerdoelen voor omgaan met geld:

- hoe zij verband houden met de competenties voor financiële redzaamheid voor volwassenen;
- over welke onderwerpen de leerdoelen gaan;
- voor welke leeftijden ze zijn bedoeld.

Vervolgens omschrijven we de leerdoelen per onderwerp en leeftijdscategorie gedetailleerd. Bijlage 2 van dit document beschrijft de ontwikkeling van kinderen tussen de 5 en 18 jaar. Deze ontwikkeling ligt ten grondslag aan en is bepalend voor wat wel en niet van een kind verwacht kan worden met betrekking tot omgaan met geld. Zo sluiten de leerdoelen aan op de ontwikkeling van kinderen op het gebied van lezen en rekenen.

2. Leerdoelen voor omgaan met geld

Voor volwassenen heeft het Nibud competenties voor omgaan met geld vastgesteld. Deze competenties zijn beschreven als de kennis en vaardigheden waarover een persoon moet beschikken om zichzelf financieel redzaam te kunnen noemen.

"Iemand is financieel redzaam wanneer hij/zij zijn/haar inkomsten en uitgaven in balans houdt, nu en in de toekomst (Nibud, 2023)"

Het doel van de leerdoelen is dat kinderen en jongeren leren omgaan met geld, zodat zij als volwassenen zelfstandig kunnen leven en wonen, waarbij zij financieel redzaam zijn.

Leerdoelen versus competenties

Kinderen en jongeren zijn in ontwikkeling, ze komen iedere keer opnieuw voor het eerst in aanraking met nieuwe situaties en zijn bezig nieuwe vaardigheden aan te leren, ook financiële vaardigheden. Daarom spreken we bij kinderen en jongeren over **leerdoelen** en niet over competenties.

Bij **competenties** staat namelijk het einddoel (de uitkomst) centraal: de vaardigheden waarover men zou moeten beschikken. Bij leerdoelen daarentegen staat het leerproces, de ontwikkeling van kennis en kunde centraal, waarbij het er om gaat dat door het ontwikkelen iemand er beter in wordt dan hij was (Wesdorp, Van Hooft, Duinkerken, & Van Geuns, 2010).

Vaardigheden versus gedrag

Als een kind of jongere beschikt over bepaalde vaardigheden, wil dat niet zeggen dat het ook altijd het bijbehorende gedrag daadwerkelijk uitvoert. Er is een verschil tussen weten, kunnen én handelen (Jungmann & Madern, 2016¹). Vanuit de literatuur en in het beleid is daar steeds meer aandacht voor (Tiemeijer, 2016² & WRR, 2017³).

Of een jongere het uiteindelijke gedrag vertoont waarvoor de vaardigheden nodig zijn, hangt van allerlei factoren af. Belangrijke aspecten daarbij zijn onder andere:

- motivatie;
- self-efficacy (= het vertrouwen in eigen kunnen voor het uitvoeren van een bepaalde taak);
- de persoonlijkheid van iemand en zijn/haar houding en opvattingen m.b.t. het uit te voeren gedrag;
- sociale normen en sociale druk ten aanzien van het uit te voeren gedrag.

Daarnaast zijn ook de omgeving en de omstandigheden van invloed op het uiteindelijke gedrag dat het kind of de jongere vertoont.

¹ <https://www.wrr.nl/publicaties/working-papers/2016/06/30/duurzame-verbetering-van-gezond-financieel-gedrag.-droom-of-werkelijkheid>

² <https://www.wrr.nl/publicaties/verkenningen/2016/06/30/eigen-schuld-een-gedragswetenschappelijk-perspectief-op-problematische-schulden>

³ <https://www.wrr.nl/publicaties/rapporten/2017/04/24/weten-is-nog-geen-doen>

Het Nibud onderkent dat bovenstaande aspecten van grote invloed zijn op de mate waarin een kind of jongere het gewenste financiële gedrag vertoont. En dus in welke mate hij/zij financieel redzaam is (voor zijn/haar leeftijd). Het is dan ook terecht dat PISA in het grootschalige onderzoek naar financiële geletterdheid mede toetst op houding, motivatie en het vertrouwen om bepaald financieel gedrag te vertonen (zie paragraaf 1.4). Dit document gaat hier echter niet over. Het richt zich specifiek op de kennis en de vaardigheden die nodig zijn om financieel redzaam te kunnen zijn.

2.1 Leerdoelen per leeftijd

Kinderen van verschillende leeftijden zitten in een andere ontwikkelingsfase en beschikken daarmee ook over andere (basis)kennis en vaardigheden. Bovendien verschilt de leefwereld (belevingswereld en omgeving) sterk tussen de leeftijden: kinderen van 6 jaar houden zich met andere dingen bezig dan 16-jarigen.

Desondanks zijn de leerdoelen, met name die voor de jongeren van 12 tot 18 jaar, erop gericht dat de jongeren leren financieel redzaam gedrag te vertonen. De in de leerdoelen genoemde termen 'weten' en 'kunnen' impliceren ook de houding en het gedrag die de betreffende leerdoelen benoemen. Weten en kunnen zijn belangrijke pijlers onder gedrag, maar kennis en vaardigheden alleen is niet het (leer)doel. Uiteindelijk gaat het om het aanleren van financieel redzaam gedrag.

Niveaus

Per leeftijdscategorie verschillen de leerdoelen, zodat zij aansluiten bij de (psycho-sociale) ontwikkeling van het kind bij een specifieke leeftijd. De leerdoelen voor de verschillende leeftijdscategorieën sluiten op elkaar aan. Ze zijn voortschrijdend; de leerdoelen voor de oudere leeftijden zijn een uitbreiding en/of een verdieping van de leerdoelen die voor de jongere leeftijden gelden.

Leeftijdscategorieën

We onderscheiden de volgende categorieën:

- 6 t/m 8 jaar: middenbouw primair onderwijs;
- 9 t/m 11 jaar: bovenbouw primair onderwijs;
- 12 t/m 14 jaar: onderbouw voortgezet onderwijs;
- 15 t/m 17 jaar: bovenbouw voortgezet onderwijs/middelbaar beroepsonderwijs (mbo).

Deze indeling is geen vaststaand, onveranderlijk gegeven. De leeftijds aanduiding in combinatie met de schoolfase is indicatief. Er zijn kinderen die op hun 11^e al op het voortgezet onderwijs zitten, maar er zitten ook kinderen van 13 jaar in groep 8. Bovendien is elk kind uniek en heeft het zijn eigen tempo. De cognitieve ontwikkeling verschilt per kind; het ene kind kan al op jonge leeftijd allerlei taken zelfstandig uitvoeren en een ander blijft langer hulp nodig hebben. Dit heeft zijn weerslag op wat hij op geldgebied wel en niet aankan.

Daarnaast zullen er altijd groepen kinderen en jongeren in de samenleving zijn waarvan moeilijk of niet verwacht kan worden dat zij de beschreven vaardigheden zullen gaan leren.

De beschrijving van de leerdoelen geeft weer waartoe kinderen of jongeren in staat zijn op een bepaalde leeftijd. Daarmee is niet gezegd dat ze dat gedrag in de praktijk ook daadwerkelijk zullen vertonen. Met name in de puberteit is er een grote discrepantie

tussen hetgeen een jongere kan leren en het gedrag dat zichtbaar is, gezien de cognitieve en emotionele ontwikkeling van de hersenen (Crone, 2008).

Desondanks zijn de leerdoelen, met name die voor de jongeren van 12 tot 18 jaar, erop gericht dat de jongeren leren financieel redzaam gedrag te vertonen. De in de leerdoelen genoemde termen 'weten' en 'kunnen' impliceren ook de houding en het gedrag die de betreffende leerdoelen benoemen. Weten en kunnen zijn belangrijke pijlers onder gedrag, maar kennis en vaardigheden alleen is niet het (leer)doel. Uiteindelijk gaat het om het aanleren van financieel redzaam gedrag.

De hierboven benoemde indeling in categorieën is gerelateerd aan de ontwikkeling en de omgevingsituatie van een jongere en de invloed die dit heeft op de benodigde financiële vaardigheden. Een korte beschrijving van deze cognitieve ontwikkelingen en veranderingen in de omgeving staat in bijlage 2.

Van leerdoel naar einddoel

De leerdoelen per leeftijdscategorie geven steeds aan wat het einddoel is van die leeftijdscategorie, met andere woorden: wat iemand aan het einde van die leeftijdsfase zou moet kennen en kunnen. Binnen de leeftijd is het een leerproces, naar het einddoel toe.

Competenties voor volwassenen

Vanaf 18 jaar gelden de competenties voor financiële redzaamheid die voor volwassenen zijn gedefinieerd. Deze Nibud Competenties zijn te downloaden via:

<https://www.nibud.nl/beroepsmatig/nibud-competenties/>.

De leerdoelen sluiten aan op deze competenties.

2.2 Leerdoelen per competentie

Bij de indeling van de leerdoelen voor de kinderen en jongeren hanteren we 4 hoofdthema's. Deze zijn gelijk aan de competenties voor de volwassenen, om zo de doorgaande lijn zichtbaar te houden. De kinderen en jongeren werken met de leerdoelen naar dit gewenste gedrag toe. De 4 hoofdthema's hebben we onderverdeeld in verschillende subthema's. Voor elk van deze subthema's hebben we, voor elke leeftijdscategorie afzonderlijk, leerdoelen geformuleerd. Deze staan in de verschillende hoofdstukken beschreven.

Indeling in hoofdthema's, onderwerpen en leerdoelen per onderwerp

Hieronder beschrijven we voor elk hoofdthema wat het einddoel is: Dit einddoel is beschreven als gedrag bij de competenties voor volwassenen, wat verwacht wordt van iemand van 18 jaar en ouder.

Hoofdthema 1: Inkomsten verwerven

De jongere verwerft voldoende inkomsten zodat hij/zij in het eigen levensonderhoud kan voorzien. De jongere houdt daarbij rekening met zijn/haar rechten, plichten en verantwoordelijkheden.

Hoofdthema 2: De geldzaken organiseren

De jongere beheert en monitort de betalingen, houdt de administratie bij en brengt de inkomsten en uitgaven in kaart, zodat er overzicht is wat vervolgens inzicht geeft in de mogelijkheden om de inkomsten en uitgaven in balans te houden.

Onderwerpen:

- de waarde van geld kennen;
- betalingen veilig en adequaat uitvoeren;
- de administratie op orde brengen en houden;
- inkomsten en uitgaven in kaart brengen en monitoren.

Hoofdthema 3: Verantwoord besteden

De jongere besteedt de inkomsten zodanig dat de bestedingen passen bij de persoonlijke voorkeuren en het beschikbare budget, zodat de inkomsten en uitgaven op de korte termijn in balans zijn.

Onderwerpen:

- keuzes maken in de bestedingen;
- verleidingen de baas blijven;
- zich opstellen als een kritische consument die prijzen en producten vergelijkt, die gebruik maakt van zijn/haar rechten en zijn/haar plichten nakomt;
- verantwoord lenen.

Hoofdthema 4: Voorbereid zijn op (on)voorziene gebeurtenissen

De jongere houdt er rekening mee dat voorziene en onvoorziene wensen en gebeurtenissen op de (middel)lange termijn gevolgen kunnen hebben voor zijn/haar financiële situatie. De jongere stemt de huidige bestedingen hierop af en kiest bewust financiële producten, zodat de inkomsten en uitgaven ook in de toekomst in balans zijn.

Onderwerpen:

- rekening houden met toekomstige wensen en gebeurtenissen (sparen en plannen);
- anticiperen op ongeplande omstandigheden;
- bewust financiële producten kiezen.

3. Leerdoelen voor 6 t/m 8 jaar (middenbouw primair onderwijs)

Hoofdthema 1: Inkomsten verwerven

- De kinderen snappen dat mensen werken om geld te verdienen.

Hoofdthema 2: De geldzaken organiseren

De waarde van geld kennen

De kinderen:

- weten wat de functie van geld is;
- snappen waarom het belangrijk is geld/pinpas veilig op te bergen;
- herkennen de verschillende euromunten en eurobiljetten;
- kunnen de euromunten en eurobiljetten op volgorde van waarde leggen;
- weten dat hetzelfde bedrag op verschillende manieren (met verschillende euromunten en eurobiljetten) kan worden betaald
- kennen het verschil tussen contant en digitaal geld
- weten dat contant geld dezelfde waarde heeft als digitaal geld

Betalingen veilig en passend uitvoeren

De kinderen:

- kunnen geld tellen en bedragen bij elkaar optellen en aftrekken;
- kunnen kleine bedragen afrekenen (contant);
- snappen bij contant geld wat wisselgeld is en kunnen hier mee om gaan;
- kennen de verschillende manieren van betalen en de bijbehorende begrippen, zoals contant geld, geld opnemen bij de geldautomaat (pinnen), pinpas;
- herkennen symbolen die gerelateerd zijn aan geld, zoals het €-teken.

De administratie op orde brengen

N.v.t.

Inkomsten en uitgaven in kaart brengen en monitoren

- De kinderen weten hoeveel geld ze hebben (contant, spaarpot, bankrekening, spaarrekening).

Hoofdthema 3: Verantwoord besteden

Keuzes maken

De kinderen:

- weten dat spullen geld kosten, maar dat je niet alles kunt kopen;
- snappen dat je keuzes moet maken met het geld dat je uitgeeft;
- kiezen zelf hoe zij hun (zak-)geld willen uitgeven;
- begrijpen dat je geld maar 1 keer kunt uitgeven.

Verleidingen de baas blijven

De kinderen:

- weten dat reclame in verschillende vormen bestaat;
- weten dat in een reclame zaken (soms) mooier worden gemaakt dan ze in werkelijkheid zijn.

Je opstellen als een weerbare consument

De kinderen:

- weten dat niet alles even duur is;
- snappen dat het ene product meer waard is dan het andere.

Verantwoord lenen

N.v.t.

Hoofdthema 4: Voorbereid zijn op (on)voorziene gebeurtenissen

Rekening houden met toekomstige wensen en geplande gebeurtenissen (sparen en plannen)

De kinderen:

- weten wat sparen is en kunnen de voordelen daarvan aangeven;
- kunnen een korte periode geld sparen voor een concreet doel.

Anticiperen op ongeplande gebeurtenissen

N.v.t.

Bewust financiële producten kiezen

N.v.t.

4. Leerdoelen voor 9 t/m 11 jaar (bovenbouw primair onderwijs)

Hoofdthema 1: Inkomsten verwerven

De kinderen:

- begrijpen dat niet iedereen hetzelfde inkomen heeft en dat er inkomensverschillen bestaan;
- weten dat je klusjes kunt doen tegen een vergoeding.

Hoofdthema 2: De geldzaken organiseren

De waarde van geld kennen

De kinderen:

- kennen de rol van geld (status, waarden en normen);
- kunnen de waarde van geld en producten inschatten;
- kunnen hetzelfde bedrag op verschillende manieren (met verschillende euromunten, eurobiljetten en/of pinpas) betalen;
- weten hoe je veilig met contant en digitaal geld om moet gaan.

Betalingen veilig en passend uitvoeren

De kinderen:

- kunnen een aankoop afrekenen (contant of pinnen);
- kunnen berekenen hoeveel geld ze terugkrijgen als ze een aankoop contant doen;
- kennen de verschillende manieren van betalen (contant, met pinpas, met mobiel, online bankieren, achteraf betalen, betaalverzoeken);
- weten hoe je veilig betaalt in een (online) winkel;
- kunnen (pin)codes voor zichzelf houden;
- weten wat online bankieren en een bankapp is;
- weten wat de functie van een bank is;
- weten het verschil tussen een betaalrekening en een spaarrekening;
- kunnen zelfstandig geld overmaken van betaalrekening naar spaarrekening;
- weten wat een geldezel is.

De administratie op orde brengen

De kinderen:

- herkennen belangrijke documenten (op papier of digitaal) zoals diploma's, rekeningafschriften, identiteitskaart etc.;
- weten dat ze inloggegevens en wachtwoorden voor zichzelf moeten houden.

Inkomsten en uitgaven in kaart brengen en monitoren

De kinderen:

- kunnen hun uitgaven bijhouden;
- kunnen hun bij- en afschrijvingen lezen en controleren.
- weten dat je bij digitale betalingen overzicht kunt houden over de bij- en afschrijvingen door middel van online bankieren (bankapp).

Hoofdthema 3: Verantwoord besteden

Keuzes maken

De kinderen:

- weten dat je niet meer geld kunt uitgeven dan je hebt;
- kunnen hun wensen afstemmen op hun budget;
- begrijpen dat verschillende voorkeuren en prioriteiten tot verschillende keuzes leiden.

Verleidingen de baas blijven

De kinderen:

- weten wat reclame is en waarvoor het is bedoeld;
- kunnen verschillende vormen van reclame herkennen;
- kunnen uitleggen waarom bedrijven reclame maken;
- beseffen dat bedrijven die iets 'gratis' aanbieden uiteindelijk geld willen/moeten verdienen;
- weten dat aan een 'gratis' aanbod toch financiële gevolgen verbonden kunnen zijn;
- beseffen dat ze bij merken ook voor de naam betalen.

Zich opstellen als een weerbare consument

De kinderen:

- kunnen producten op volgorde van goedkoop naar duur zetten;
- weten dat er goedkopere en duurdere varianten (verschillende merken) zijn voor hetzelfde product;
- kunnen prijzen vergelijken voordat ze een aankoop doen;
- kunnen prijzen van producten vergelijken op basis van dezelfde hoeveelheid/eenheid;
- beseffen dat je bij sommige aankopen nog meer producten moet kopen om er gebruik van te kunnen maken;
- begrijpen dat verschillende producteigenschappen bepalend/doorslaggevend kunnen zijn bij de keuze.

Verantwoord lenen

De kinderen:

- snappen wat lenen is;
- weten wat het betekent als je geld leent van anderen;
- weten wat lenen bij een bank is;
- weten wat rente is.

Hoofdstuk 4: Voorbereid zijn op (on)voorziene gebeurtenissen

Rekening houden met toekomstige wensen en gebeurtenissen (sparen en plannen)

De kinderen:

- kunnen langere tijd sparen voor een concreet doel;
- kunnen uitrekenen hoe lang ze voor hun spaardoel moeten sparen.

Anticiperen op ongeplande gebeurtenissen

- De kinderen weten dat er risico's zijn (kapot gaan van spullen, diefstal, brand) en dat deze risico's financiële gevolgen kunnen hebben.

Bewust financiële producten kiezen

n.v.t.

5. Leerdoelen voor 12 t/m 14 jaar (onderbouw voortgezet onderwijs)

Hoofdthema 1: Inkomsten verwerven

De kinderen:

- kunnen hun loonstrookje lezen (als ze werken);
- weten wat belasting is en waarom je dat betaalt;
- weten dat je belastingaangifte kunt doen als je werkt;
- weten dat zij en de werkgever zich moeten houden aan bepaalde regels (als ze werken);
- weten dat er een minimumjeugdloon bestaat;
- weten wat wit en wat zwart werken is.

Hoofdthema 2: De geldzaken organiseren

Betalingen veilig en passend uitvoeren

De kinderen:

- kunnen hun betalingen op tijd doen;
- kunnen op een veilige manier betalen (pinnen en contactloos);
- kunnen op een veilige manier online bankieren;
- weten wanneer een online omgeving (website, e-mail, apps, sms/whatsapp) veilig en betrouwbaar is;
- zijn op de hoogte van mogelijke gevaren bij betalen, zoals phishing, bankrekeningfraude, skimming en geldezel;
- zijn op de hoogte van retourvoorwaarden bij online aankopen.

De administratie op orde brengen

De kinderen:

- kunnen belangrijke documenten (op papier of digitaal), bijvoorbeeld contracten, garantiebewijzen, betalingsoverzichten, loonstroken, overzichtelijk opbergen en direct terugvinden;
- weten hoe ze een DigiD kunnen aanvragen/hebben een DigiD aangevraagd;
- kunnen inloggegevens en wachtwoorden voor henzelf houden;
- weten dat je aankoopbonnetjes moet bewaren, voor de garantie of voor het ruilen van een product.

Inkomsten en uitgaven in kaart brengen en monitoren

De kinderen:

- weten hoe ze het saldo kunnen checken op de bankrekening;
- kunnen een overzicht maken van hun inkomsten en uitgaven;
- kunnen hun uitgaven controleren via online bankieren;
- kunnen vaststellen hoeveel en waaraan ze elke maand geld uitgeven;
- kunnen overzicht houden bij betaalverzoeken, online aankopen.

Hoofdthema 3: Verantwoord besteden

Keuzes maken

De kinderen:

- weten wanneer ze meer en minder te besteden hebben ('dure en goedkope maanden') en meer en minder inkomsten ('rijke en arme maanden') hebben;
- begrijpen de (positieve en negatieve) consequenties van hun bestedingsbeslissingen;
- weten wat het verschil is tussen noodzakelijke en minder noodzakelijke uitgaven;
- weten om welke uitgaven ze niet heen kunnen;
- kunnen bekijken of een aankoop binnen het budget past voordat ze de aankoop doen;
- geven niet meer geld uit dan ze hebben.

Verleidingen de baas blijven

De kinderen:

- herkennen reclame, commercie en sociale druk;
- onderkennen de invloed van reclame op hun bestedingen;
- onderkennen de invloed van de sociale omgeving op hun bestedingen;
- weten hoe ze zichzelf in de hand kunnen houden als ze gemakkelijk of impulsief geld uitgeven;
- maken een keuze op basis van wat ze nodig hebben en/of van plan zijn te kopen en niet op basis van 'de aanbieding';
- kunnen nagaan welke financiële consequenties eraan verbonden zijn als iets gratis wordt aangeboden.

Zich opstellen als een weerbare consument

De kinderen:

- kunnen inschatten of een bepaalde aanbieding echt een voordeel oplevert;
- kunnen een inschatting maken van de prijs van een product;
- snappen dat de prijs van een product uit verschillende kosten is opgebouwd;
- kunnen verschillende varianten van een product op prijs en kwaliteit vergelijken voordat ze een product aanschaffen;
- weten of een bepaald product vergeleken met vergelijkbare andere producten goedkoop of duur is;
- kunnen de totale werkelijke kosten van een aankoop berekenen, waarbij ze de aanschafprijs en bijkomende producten en kosten meenemen.

Verantwoord lenen

De kinderen:

- weten wat een schuld is;
- kunnen het verschil tussen lenen en schulden benoemen;
- weten dat er verschillende manieren van lenen zijn;
- weten wat de risico's zijn als je geld uitleent;
- weten wat de risico's zijn als je geld leent;
- kunnen geleend geld terugbetalen;
- begrijpen de consequenties als ze geleend geld niet terugbetalen.

Hoofdthema 4: Voorbereid zijn op (on)voorziene gebeurtenissen

Rekening houden met toekomstige wensen en geplande gebeurtenissen

De kinderen:

- kunnen een jaarplanning maken waarin ze de grotere uitgaven plannen die ze verwachten te doen;
- kunnen bij hun huidige uitgaven rekening houden met de grotere uitgaven die ze verwachten te krijgen en/of spaardoelen die ze hebben;
- beseffen dat het een tijd kan duren voordat een spaardoel is bereikt;
- weten waarom het verstandig is om geld achter de hand te hebben;
- kunnen langere tijd sparen.

Anticiperen op ongeplande gebeurtenissen

De kinderen:

- begrijpen dat het verliezen van spullen (zoals een telefoon) financiële gevolgen heeft;
- weten dat je voor een euro over de tijd niet altijd hetzelfde kan blijven kopen.

Bewust financiële producten kiezen

De kinderen:

- weten wat een verzekering is en waarvoor een verzekering is bedoeld;
- weten wat achteraf betalen is en kennen de risico's ervan.

6. Leerdoelen voor 15 t/m 17 jaar (bovenbouw voortgezet onderwijs)

Hoofdthema 1: Inkomsten verwerven

De jongeren zijn in staat om:

- te controleren of ze minimaal het minimumjeugdloon krijgen als ze werken;
- zich op de hoogte te stellen van de wet- en regelgeving omtrent arbeidstijden en de toegestane werkzaamheden (als ze werken);
- zich op de hoogte te stellen van de geldende arbeidsvoorwaarden (als ze werken) en hier gebruik van te maken als de situatie daar om vraagt;
- belastingaangifte te doen als ze hebben gewerkt;
- de verschillen tussen werken in loondienst en werken als zelfstandig ondernemer te benoemen;
- een realistische inschatting te maken van het toekomstige inkomen.

De jongeren weten:

- welke factoren van invloed zijn op de hoogte van een salaris;
- wat je op financieel gebied moet regelen als je als zelfstandige ondernemer werkt;
- welke toeslagen er bestaan en waar je die kunt aanvragen na je 18^e;
- dat er uitkeringen bestaan voor mensen die niet in staat zijn om betaald werk te verrichten;
- met welke wet- en regelgeving (tegemoetkomingen, uitkeringen, verzekeringen) je te maken kunt krijgen als je 18 jaar bent;
- waar, wanneer en hoe je studiefinanciering aanvraagt;
- het nut en de noodzaak van het volgende van een goede (vervolg)opleiding en het behalen van je diploma.

Hoofdthema 2: De geldzaken organiseren

Betalingen veilig en passend uitvoeren

De jongeren zijn in staat om:

- betalingen te doen via hun eigen betaalrekening;
- rekeningen op tijd te betalen;
- de betrouwbaarheid en veiligheid van websites te controleren waar zij online aankopen doen.

De administratie op orde brengen

De jongeren zijn in staat om:

- financiële brieven en e-mails te openen en af te handelen;
- belangrijke documenten (op papier of digitaal) geheel zelfstandig op een overzichtelijke manier en makkelijk vindbaar te bewaren;
- gebruik te maken van de informatie uit hun administratie, bijvoorbeeld voor het aanvragen van een tegemoetkoming, voor het doen van belastingaangifte of een nog te betalen betaling (achteraf betalen).
- rekening te houden met opzegtermijnen;
- op een veilige manier met een DigiD om te gaan;
- op een veilige manier in te loggen op online mijn-omgevingen.

Inkomsten en uitgaven in kaart brengen en monitoren

De jongeren zijn in staat om:

- het saldo van de bankrekening en spaarrekening te checken;
- bij- en afschrijvingen en rekeningen te controleren op juistheid;
- te begrijpen dat er een schuld of boete ontstaat als je een rekening te laat betaalt
- een overzicht te maken van hun bezittingen, nog te betalen rekeningen (betaalverzoeken) en schulden;
- uit te rekenen hoeveel ze in een bepaalde periode te besteden hebben.

Hoofdthema 3: Verantwoord besteden

Keuzes maken

De jongeren zijn in staat om:

- aan hun verplichte uitgaven te voldoen;
- prioriteiten te stellen in hun uitgaven;
- vast te stellen of ze een bepaalde aankoop kunnen betalen;
- bij hun aankopen rekening te houden met andere (verplichte) uitgaven die ze hebben;
- bij hun bestedingen rekening te houden met periodes dat ze meer en minder te besteden hebben ('dure en goedkope maanden') en meer en minder inkomsten ('rijke en arme maanden') hebben;
- weloverwogen te beslissen hoe ze onverwachte extra uitgaven betalen;
- weloverwogen te beslissen hoe ze extra inkomsten inzetten;
- hun koopgedrag aan te passen aan het beschikbare budget;
- de vaste lasten te benoemen waar je mee te maken krijgt als je zelfstandig woont.

Verleidingen de baas blijven

De jongeren zijn in staat om:

- zich weerbaar op te stellen tegen reclame, de invloed van anderen (sociale druk) en andere verleidingen;
- aanbiedingen kritisch te beoordelen.

Zich opstellen als een weerbare consument

De jongeren zijn in staat om:

- bij het vergelijken van producten en abonnementen rekening te houden met alle kosten (vaste, variabele en bijkomende kosten) die aan het product zijn verbonden;
- bij de aankoop van een product of abonnement te berekenen hoe hoog de vaste en variabele kosten zijn en de bijkomende kosten (bijv. administratie- en verzendkosten);
- bij hun keuze voor een product of abonnement niet alleen op prijs en kwaliteit te letten, maar ook op de voorwaarden en hun eigen persoonlijke situatie en wensen;
- afgesloten doorlopende abonnementen te evalueren, te heroverwegen, te wijzigen of stop te zetten;
- bij het afsluiten van een verzekering, een spaarrekening of een beleggingsproduct, niet alleen op de kosten en opbrengsten te letten, maar ook op risico's, looptijd en voorwaarden;
- gebruik te maken van instanties of organisaties als ze bepaalde geldvragen hebben;
- te benoemen welke financiële verantwoordelijkheden en verplichtingen ze hebben vanaf het moment dat ze 18 zijn.

Verantwoord lenen

De jongeren zijn in staat om:

- alleen te lenen als ze weten dat ze binnen de afgesproken termijn het geleende bedrag en de rente kunnen terugbetalen;
- alternatieven voor lenen (zoals sparen) mee te nemen in hun overweging, voordat ze besluiten te gaan lenen;
- te benoemen welke (financiële) consequenties het kopen op afbetaling, achteraf betalen, een lening, roodstand, private lease, een creditcard-krediet met zich meebrengen als ze gebruik zouden maken van één van deze leenvormen; verschillende vormen van schulden te benoemen;
- de verschillende manieren van lenen te benoemen en de van toepassing zijnde verschillen en overeenkomsten;
- te benoemen wat de mogelijkheden en gevolgen zijn van een studielening bij DUO.

Hoofdthema 4: Voorbereid zijn op (on)voorziene gebeurtenissen

Rekening houden met toekomstige wensen en gebeurtenissen (sparen en plannen)

De jongeren zijn in staat om:

- een jaarbegroting te maken;
- doelen te stellen op de korte, middellange en langere termijn en hiermee rekening te houden bij hun uitgaven;
- bij hun huidige uitgaven rekening te houden met toekomstige uitgaven;
- te sparen om later een grotere aankoop te kunnen betalen;
- veranderingen in de levensloop te benoemen die invloed hebben op de financiële situatie (bijv. gaan studeren, op jezelf wonen, een kind krijgen, met pensioen gaan);
- te bepalen hoe ze een verwachte terugval in het inkomen of verwachte stijgende uitgaven door veranderende omstandigheden in de toekomst gaan opvangen;
- vast te stellen of ze alle noodzakelijke uitgaven kunnen blijven betalen als het inkomen daalt of de uitgaven stijgen door veranderende omstandigheden.

Anticiperen op ongeplande gebeurtenissen

De jongeren zijn in staat om:

- onverwachte veranderingen in de levensloop te benoemen die invloed kunnen hebben op hun financiële situatie (zoals een scheiding, minder inkomsten, werkloosheid, arbeidsongeschiktheid);
- de inkomsten en uitgaven aan te passen aan ongeplande veranderende omstandigheden;
- te benoemen welke mogelijkheden er zijn om een onverwachte terugval in het inkomen in geval van ongeplande veranderende omstandigheden in de toekomst op te vangen (bijvoorbeeld met een ongevallenverzekering);
- te bepalen hoe ze onverwachte stijgende uitgaven in geval van ongeplande veranderende omstandigheden in de toekomst op te vangen;
- te sparen of te verzekeren om ongeplande uitgaven op te kunnen vangen;
- te benoemen wat inflatie is en wat dat impliceert.

Bewust financiële producten kiezen

De jongeren zijn in staat om:

- verschillende vormen en voor- en nadelen van verzekeringen te benoemen;
- te beoordelen of een bepaalde verzekering in hun situatie verplicht, noodzakelijk, wenselijk of optioneel is;
- op basis van de persoonlijke situatie en voorkeuren te beslissen om een bepaalde optionele verzekering wel of niet af te sluiten;
- de verschillen te benoemen tussen sparen, beleggen, verzekeren en/of lenen en wanneer welk type financieel product gewenst of noodzakelijk is om af te sluiten;
- te benoemen wat het rendement en risico van verschillende type financiële producten zijn;
- een keuze te maken tussen sparen, verzekeren en lenen, rekening houdend met hun persoonlijke (financiële) situatie en voorkeuren;
- uit te zoeken bij welke instanties of organisaties ze terecht kunnen als ze bepaalde geldvragen hebben.

Bijlage 1 | Literatuur

Carlsson, A. C., Starrin, B., Gigante, B., Leander, K., Hellenius, M., & De Faire, U. (2014). Financial stress in late adulthood and diverse risks of incident cardiovascular disease and all-cause mortality in women and men. *BMC Public Health*, *14*(1). doi:10.1186/1471-2458-14-17

Crone, E. (2008). *Het puberende brein*. Amsterdam: Bert Bakker.

Crone, E. (2012). *Het sociale brein van de puber*. Amsterdam: Bert Bakker.

Dessart, W. C. A. M., & Kuylen, A. A. A. (1986). The nature, extent, causes, and consequences of problematic debt situations. *Journal of Consumer Policy*, *9*, 311-334.

Dijkman, A., & Zadeh, C. (2011). *Psycholo-geld*. Amsterdam: Maven Publishing B.V.

Doolaard, F., Noordewier, M., Lelieveld, G., Van Beest, I., Gallucci, M., Van Dijk, E., & Van Dijk, W. (2021). *The mutually reinforcing effects of experienced financial scarcity and feelings of social exclusion*. Manuscript submitted for publication.

French, D., & McKillop, D. (2017). The impact of debt and financial stress on health in Northern Irish households. *Journal of European Social Policy*, *27*(5), 458-473. doi:10.1177/0958928717717657

Jungmann, N. & Madern, T. (2016). *Duurzame verbetering van gezond financieel gedrag; Droom of werkelijkheid*. Den Haag: Wetenschappelijke Raad voor Regeringsbeleid.

Malmberg (2017). Basisonderwijs, Leerlijnen De wereld in getallen. Verkregen van: <https://www.malmberg.nl/basisonderwijs/methodes/rekenen/de-wereld-in-getallen/leerlijnen-de-wereld-in-getallen.htm>

Schors, A. van der & Stierman, N. (2016). *Financiële opvoeding & het financiële gedrag als volwassene*. Utrecht: Nibud.

Schors, A. van der, Werf, M. van der & Schonewille, G. (2015). *Mbo'ers in geldzaken 2015; de financiële situatie en gedrag van mbo studenten*. Utrecht: Nibud.

Tiemeijer, W. (2016). *Eigen schuld? Een gedragswetenschappelijk perspectief op problematische schulden*. Den Haag: Wetenschappelijke Raad voor Regeringsbeleid.

Turunen, E., & Hiilamo, H. (2014). Health effects of indebtedness: A systematic review. *BMC Public Health*, *14*(1). doi:10.1186/1471-2458-14-489.

Wesdorp, P., Hooft, E. van, Duinkerken, G. & Geuns, R. van (2010). *Het heft in eigen hand, sturen op zelfsturing; handreiking voor re-integratieprofessionals*. Den Haag: Raad voor Werk en Inkomen.

Westhof, F. & Ruig, L. de (2015). *"Voor mijn gevoel had ik veel geld" Jongvolwassene en schulden*. Zoetermeer: Panteia.

WRR (2017). *Weten is nog geen doen; Een realistisch perspectief of redzaamheid*. Den Haag: Wetenschappelijke Raad voor Regeringsbeleid.

Groen, A. & Kunkel, D. (2019). *Nibud Kinderonderzoek 2018. Onderzoek naar basisschoolkinderen en hun geldzaken*. Beschikbaar op <https://www.nibud.nl/onderzoeksrapporten/nibud-kinderonderzoek-2018/>

Horsen, C., Lamers, S., Groen, A., Houtsma, N., Van Dijk, W., Van Dillen, L., Kurtenbach, N. (2022) *Geldstress bij jongeren. Een longitudinaal onderzoek naar geldstress bij jongeren*. Beschikbaar op <https://www.nibud.nl/onderzoeksrapporten/rapport-geldstress-bij-jongeren-2022/>

Groen, A., Houtsma, N. (2020). *Nibud Scholierenonderzoek 2020. Onderzoek naar scholieren en hun geldzaken*. Beschikbaar op <https://www.nibud.nl/onderzoeksrapporten/nibud-scholierenonderzoek-2020/>

Groen, A., Houtsma, N. (2021). *Nibud Studentenonderzoek 2021. Onderzoek naar de geldzaken van hbo- en wo-studenten*. Beschikbaar op <https://www.nibud.nl/onderzoeksrapporten/nibud-studentenonderzoek-2021/>

Groen, A., Houtsma, N. (2021). *Nibud mbo-onderzoek 2021. Onderzoek naar de geldzaken van mbo-studenten*. Beschikbaar op [file:///C:/Users/AnnetteGroen/Downloads/211212-Rapport-Nibud-mbo-onderzoek-Nibud2021-1%20\(14\).pdf](file:///C:/Users/AnnetteGroen/Downloads/211212-Rapport-Nibud-mbo-onderzoek-Nibud2021-1%20(14).pdf)

Groen, A., Veerman, N. (2023). *Financiële opvoeding 2023. Financiële opvoeding in een digitaal tijdperk*. Beschikbaar op <file:///C:/Users/AnnetteGroen/Downloads/Rapport-Financiele-opvoeding-2023-1.pdf>

Bijlage 2 | Achtergrond Pisa

PISA (Programme for International Student Assessment) is een driejaarlijks internationaal peilingonderzoek van de OECD (Organisation for European Co-operation and Development) naar de kennis en vaardigheden van 15-jarigen, waarbij de leesvaardigheid, wiskundige geletterdheid, natuurwetenschappelijke geletterdheid en financiële geletterdheid van de scholieren wordt getoetst.

PISA richt zich op de beoordeling van de bovenstaande prestaties van studenten, omdat deze fundamenteel zijn voor de educatie van een student. Daarnaast verzamelt PISA ook waardevolle informatie over de attitudes en motivaties van studenten en evalueert PISA formele vaardigheden zoals probleemoplossend vermogen.

Binnen PISA wordt geletterdheid gezien als het vermogen van studenten om kennis en vaardigheden op een aantal kernterrainen toe te passen in een breed palet aan situaties waarbij zij tegen problemen aanlopen. Het gaat er dus niet zozeer om of studenten de geleerde stof beheersen, maar of zij deze in alledaagse situaties kunnen toepassen. Binnen PISA wordt dan ook niet gekeken of 15-jarigen de stof beheersen die zij op school hebben gehad.

PISA 2015

Voor 2015 was het doel van PISA om wetenschappelijke kennis en vaardigheden te beoordelen die deskundigen in de deelnemende landen en economieën als het belangrijkste beschouwen voor het toekomstige succes van studenten in een steeds meer op wetenschap gebaseerde wereld.

Aan PISA 2015 deden 71 landen mee, waaronder Nederland. Nederland hecht veel belang aan de deelname, omdat het de mogelijkheid biedt om de kennis en vaardigheden van Nederlandse leerlingen te vergelijken met die van leerlingen uit een breed spectrum van andere landen. Op basis van de resultaten zijn beleidsmakers in staat om gefundeerde beslissingen te nemen op het gebied van onderwijs.

Nederland heeft ook deelgenomen aan PISA 2018. Echter de Nederlandse was niet representatief voor de gehele studentenpopulatie in het land, en de resultaten zijn daarom niet vergelijkbaar met de resultaten van andere deelnemende landen/economieën.

OECD definieert financiële geletterdheid als volgt: "...knowledge and understanding of financial concepts and risks, and the skills, motivation and confidence to apply such knowledge and understanding in order to make effective decisions across a range of financial contexts, to improve the financial well-being of individuals and society, and to enable participation in economic life".

Gezien het belang dat politiek gezien aan de PISA-resultaten wordt gehecht, sluiten onze leerdoelen aan bij de kennis en vaardigheden die in het PISA-onderzoek worden gemeten. De OECD onderscheidt bij financiële geletterdheid binnen het raamwerk van PISA vier onderwerpen:

geld en transacties;

1. plannen en beheren van transacties;
2. risico en beloning;
3. financieel landschap.

Meer informatie over de achtergronden en meting van financiële geletterdheid binnen PISA is te vinden op de website van de OECD: <http://www.oecd.org/pisa/>.

Bijlage 3 | Algemene ontwikkelingen van het kind

Hieronder beschrijven we de algemene ontwikkelingen van het kind die van invloed zijn geweest op de geformuleerde leerdoelen per leeftijd.

De middenbouw, start van de financiële carrière

In de middenbouw van de basisschool staat een kind aan de start van zijn financiële carrière. Het zijn de jaren waarin ze beginnen met rekenen. Zo kunnen ze in groep 3 tot ongeveer 100 tellen en bewerkingen uitvoeren met getallen tot 20. In groep 4 wordt vermenigvuldigen geïntroduceerd aan de hand van een concrete context. In groep 5 beginnen ze met rekenen tot 1.000 en aan het eind kunnen ze werken in het getalengebied tot ongeveer 10.000. In groep 5 starten ze ook met delen, wel steeds in relatie met vermenigvuldigen.

Besef van waarde

In de middenbouw (groep 3, 4 en 5) van het basisonderwijs hebben kinderen nog weinig gevoel voor de waarde van geld. Ze weten echter wel al een aantal dingen. Zo kunnen ze munten op volgorde leggen. Ook weten ze dat € 0,05 minder waard is dan € 2. Maar als ze beide munten vinden, dan maken ze geen onderscheid. Dan zijn ze dat kwijt en vinden ze beide veel waard. Het daadwerkelijke besef van de waarde van het geld is er dus nog niet.

Virtueel geld

Kinderen in de middenbouw kunnen – afhankelijk van hun bank en de keuze van hun ouders – voor het eerst in aanraking komen met virtueel geld. Sommige banken bieden kinderen de mogelijkheid een pinpas te gebruiken en/of mogelijkheden voor internet-/mobielbankieren (wel onder bepaalde voorwaarden). Daarnaast bieden sommige banken apps aan ter ondersteuning van het leren omgaan met virtueel geld.

De bovenbouw

In de bovenbouw (groep 6, 7 en 8) van de basisschool kunnen kinderen al iets abstracter denken. Ze hebben voldoende kennis en inzicht om een boodschap in een context te plaatsen. Bij kinderen in die leeftijd wordt de basis gelegd voor meningen, opvattingen en gedrag. Het sturen en beïnvloeden van bewustwordingsprocessen heeft veel effect op deze doelgroep.

Tot 12 - 13 jaar zijn kinderen echter nog niet in staat lange periodes te overzien. Het heeft dan ook geen zin om kinderen voor een lange periode (een aantal maanden) geld opzij te laten zetten of een lange periode te laten plannen met geld. Tot die tijd werkt zakgeld per week beter. In de bovenbouw beginnen kinderen de rol van geld meer mee te krijgen. Ze gaan dan ook voor het eerst betaalde klusjes in en om het huis doen.

Rond het twaalfde jaar: de zelfstandigheid neemt toe

Rond 12-jarige leeftijd verandert er veel. Een kind gaat naar het voortgezet onderwijs, waardoor het zelfstandiger wordt en ouders minder controle hebben over het kind. Ook raken meer kinderen bekend met pinnen en online bankieren. Vaak starten jongeren in de onderbouw van de middelbare school met geld verdienen, bijvoorbeeld door in de

zomervakantie te gaan werken. Vanaf 13 jaar mogen scholieren officieel in loondienst werken, waarbij regels gelden over de arbeidstijden en het type werkzaamheden. Vanaf 12-13 jaar is een kind beter in staat abstract te denken.

De puberteit

Daarnaast start de puberteit, waarbij de hersenen van tieners volop in ontwikkeling zijn, met name tussen de 11 en 16 jaar. Een belangrijk gegeven is dat emotiegebieden al vroeg worden aangelegd en extra gevoelig zijn bij puberhersenen. Het cognitieve controlegebied, dat zorgt voor het beheersen van impulsen, het nemen van besluiten en het plannen, daarentegen wordt minder 'ingezet' (Crone, 2008).

Dit deel van de hersenen is bij jongeren veel flexibeler dan bij volwassenen. Het moet voor jongeren lonend zijn om te gebruiken. Daarbij speelt de sociale omgeving een belangrijke rol: die bepaalt in sterke mate of het wel of niet wordt ingezet. De mening van vrienden en klasgenoten is erg belangrijk op deze leeftijd. Deze ontwikkeling van de hersenen verklaart waarom pubers veel meer risico's nemen en de langetermijngevolgen van hun handelen nog niet kunnen inschatten (Crone, 2012).

Inkomsten nemen toe

Vanaf 15 jaar geldt er een minimum(jeugd)loon. Werken en geld verdienen wordt belangrijker en de inkomsten nemen toe. Daardoor krijgt het kind ook meer te besteden. Het kind wordt steeds zelfstandiger en beweegt zich losser van ouders. Het gaat ook meer zelf betalen.

18 jaar: financieel verantwoordelijk

Vanaf hun 18^e verjaardag zijn jongeren zelf financieel verantwoordelijk. Betalingsachterstanden, boetes en schulden moeten zij zelf betalen, hun ouders zijn niet meer aansprakelijk. Contracten, zoals een telefooncontract, kan een kind zelf gaan afsluiten. Hetzelfde geldt voor verzekeringen; jongeren moeten vanaf hun 18^e verplicht een eigen zorgverzekering hebben. Roodstaan bij banken is vanaf deze leeftijd ook toegestaan.